

References:

1. Aristotel, 2020, *Metafizyka (Metaphysics)*, perекlad O. Udin, Kharkiv: *Folio*, 300 s.
2. Aristotel, 2000, *Polityka (Politics)*, perекlad z davnohr. ta peredm. O. Kysliuka. Kyiv: *Osnovy*, 239 s.
3. Voznesenska, OL 2019, *Art-tekhnologii u rozviazanni konfliktiv (Art technologies in conflict resolution)*, Kyiv: *Human Rights Foundation*, 32 s.
4. Voloshchuk, IS & Rudyk, YaM 2021, 'Tvorchist: korotkyi ekskurs do idealnoi realnosti (Creativity: a short excursion to an ideal reality)'. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti*, 1 (80), s. 6-11.
5. Kucher, HM 2018, 'Rozvytok tvorchoi osobystosti (Development of creative personality)'. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 5 Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, Vypusk 60, s. 229-231.
6. Novikov, BV 2011, 'Filosofiiia yak teoriia i metodolohiia tvorchosti (Philosophy as a theory and methodology of creativity)'. *Visnyk NTUU "KPI". Filosofiiia. Psykholohiia. Pedahohika*, Vypusk 22, s. 108-113.
7. Opolska, NM 2020, *Pravo na svobodu tvorchosti (The right to freedom of creativity)*. Monohrafiia, Vinnytsia: *TOV "TVORY"*, 368 s.
8. Shandruk, S 2015, 'Tvorchist yak upotuzhnennia zdibnosti osobystosti (Creativity as the Empowerment of Individual Abilities)'. *Ukrainskyi teoretyko-metodolohichniy sotsiohumanitarnyi chasopys Psykholohiia i suspilstvo*, № 3 (61), S. 86-91.
9. Fisher, R & Ury, W & Patton, B 2011, *Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving*. New York: *Penguin Books*, 440 p.
10. Guilford, JP 1967, 'Creativity: yesterday, today, tomorrow', *Journal of Creative Behavior*, Vol. p. 3-14.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.42(10-12)-5

УДК 1: 342.9.004.056

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАВДАНЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ
УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

*TRANSFORMATION OF CIVIC EDUCATION TASKS IN UKRAINE UNDER
THE CONDITIONS OF ARMED AND INFORMATIONAL AGGRESSION OF
THE RUSSIAN FEDERATION*

Н.В. Іванець

Актуальність теми дослідження. Суспільство вступає у новий етап свого розвитку, де пріоритетним стає ставлення людини до інших людей, Демократія неможлива без відкритого обговорення і прийняття цінностей громадянського суспільства, де кожен відчуває свою причетність до долі країни. Держава неминуче стикатимуться з проблемою формування інститутів, які відповідають потребам та інтересам громадян, що призведе до конфліктів під впливом глобалізаційних трендів. Для України актуальність вивчення громадянської освіти посилено ще й питанням національної безпеки. Це

Urgency of the research. Society is entering a new stage of its development, where the attitude of a person to other people becomes a priority, democracy is impossible without open discussion and acceptance of the values of civil society, where everyone feels their involvement in the fate of the country. States will inevitably face the problem of forming institutions that meet the needs and interests of citizens, which will lead to conflicts under the influence of globalization trends. For Ukraine, the relevance of the study of civic education is also strengthened by the issue of national security. This is not only related to how we can defeat Russia militarily, but

пов'язано не лише з тим, як нам перемогти Росію у військовому плані, а як перемогти її в ідеологічному та соціальному, щоб зберегти національний характер країни та громадянську свідомість народу на довгі роки повоєнного часу.

Постановка проблеми. Завдання громадянської освіти не носять універсального характеру, адже залежать від епохи, країни і поточного стану розвитку суспільства і викликів, що стоять перед ним. Існує суперечність між станом громадянської освіти, її цілями та завданнями, які декларувалися досі і необхідністю їхнього суттєвого оновлення перед викликами військової, інформаційної та пропагандистської агресії Росії. Вирішити це можна шляхом вивчення досвіду інших країн, які пройшли шлях війни, з урахуванням особливостей українського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні засади функціонування і розвитку системи громадянської освіти досліджують такі автори: Дж. Бенкс, Дж. Хіббінг, Е. Тейс-Морс, К. Барбер, С. Світвуд, М. Кінг, Р. Каллахан, К. Мюллер, Д. Кемпбелл, Дж. Дахлгард та ін. Педагогічний вимір громадянської освіти досліджують Т. Ді, Б. Гілл, Дж. Гольбейн, Дж. Кане та ін. Серед вітчизняних долідників відмітимо В. Андрущенко, В. Воронкову, О. Кивлюк, К. Ключко, Л. Колесник, Т. Бакку, Т. Мелешченко та ін. Водночас масив зарубіжних і вітчизняних джерел недостатньо повно висвітлює особливості завдань громадянської освіти в період збройної та інформаційної агресії.

Постановка завдання. Здійснити аналіз завдань громадянської освіти України в умовах збройної та інформаційної агресії Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Громадянська освіта виконує функцію відтворення, збереження і передачі наступним поколінням цінностей та культурних надбань певного народу, держави. Тому однією із провідних цілей освіти є формування громадянина вільної, незалежної, демократичної європейської держави. Це в свою чергу

how to defeat it ideologically and socially in order to preserve the national character of the country and the civic consciousness of the people for many years after the war.

Target setting. The tasks of civic education are not of a universal nature, because they depend on the era, the country and the current state of development of society and the challenges facing it. There is a contradiction between the state of civic education, its goals and tasks, which have been declared until now, and the need for their significant renewal before the challenges of Russia's military, information and propaganda aggression. It can be solved by studying the experience of other countries that went through the war, taking into account the peculiarities of Ukrainian development.

Actual scientific researches and issues analysis. The following authors investigate the general principles of the functioning and development of the civic education system: J. Banks, J. Hibbing, E. Theiss-Morse, C. Barber, S. Sweetwood, M. King, R. Callahan, C. Muller, D. Campbell, J. Dahlgard and others. The pedagogical dimension of civic education is explored by T. Dee, B. Gill, J. Holbein, J. Kahne and others. Among domestic researchers, we note V. Andrushchenko, V. Voronkova, O. Kyvlyuk, K. Klyuzko, L. Kolesnyk, T. Bakka, T. Meleshchenko and others. At the same time, the array of foreign and domestic sources does not fully cover the specifics of the tasks of civic education in the period of armed and informational aggression.

The research objective. To carry out an analysis of the tasks of civic education of Ukraine in the conditions of armed and informational aggression of the Russian Federation.

The statement of basic materials. Civic education fulfills the function of reproducing, preserving and passing on to the next generations the values and cultural heritage of a certain nation and state. Therefore, one of the leading goals of education is the formation of a citizen of a free, independent, democratic European state. This, in turn, actualizes civic

актуалізує громадянську освіту як сферу, де й відбувається формування такої особистості в умовах збройної та інформаційної агресії, а також в перспективі повоєнної відбудови України.

Висновки. Показано, що основними векторами трансформації завдань громадянської освіти є: формування національної культурної парадигми і громадянської ідентичності “діяльницького” змісту; розгортання власної масової системи створення україномовного контенту; перехід від патерналістського сприйняття держави як “державної послуги” до усвідомлення особистої відповідальності за долю держави; активне використання вже існуючих освітніх технологій критичного мислення та медіаграмотності; створення умов для інтеграції травмованих війною осіб у суспільство; формування етики соціальної поведінки та формування культури соціальної дії.

Ключові слова: громадянська освіта, суспільна трансформація, збройна та інформаційна агресія, Україна.

education as a sphere where the formation of such a personality takes place in the conditions of armed and informational aggression, as well as in the perspective of the post-war reconstruction of Ukraine.

Conclusions. *It is shown that the main vectors of the transformation of the tasks of civic education are: formation of the national cultural paradigm and civic identity of the "activity" content; deployment of own mass system of creation of Ukrainian-language content; transition from the paternalistic perception of the state as a "state service" to the awareness of personal responsibility for the fate of the state; active use of already existing educational technologies of critical thinking and media literacy; creating conditions for the integration of war-traumatized persons into society; formation of ethics of social behavior and formation of a culture of social action.*

Keywords: *civic education, social transformation, armed and informational aggression, Ukraine.*

Актуальність теми дослідження. Актуальність вивчення громадянської освіти зумовлена низкою причин. По-перше, суспільство вступає у новий етап свого розвитку, де пріоритетним стає ставлення людини до інших людей, їхньої ролі в системі цінностей і на цій основі – до самої себе. По-друге, демократія, яка розуміється як безперервна зміна еліт, неможлива без відкритого обговорення і прийняття цінностей громадянського суспільства, де кожен відчуває свою причетність до долі країни. По-третє, держава, особливо за її демократичного розвитку, неминуче стикатимуться з проблемою формування інститутів, які відповідають потребам та інтересам громадян, що призведе до конфліктів під впливом глобалізаційних трендів.

Для України актуальність вивчення громадянської освіти посилено ще й питанням національної безпеки. Це пов'язано не лише з тим, як нам перемогти Росію у військовому плані, а як перемогти її в ідеологічному та соціальному, щоб зберегти національний характер країни та громадянську свідомість народу на довгі роки повоєнного часу. Громадянам у процесі повоєнних демократичних реформ необхідно дати те, чого вони в глибині душі чекають від держави – розуміння своєї національної ідентичності, цінності своєї нації, свого народу та готовність не повторювати помилок, зроблених у минулі століття, і завжди протистояти новому тоталітаризму та свавіллю влади. С. Терепищій зазначає, що “кількісні освітні показники України відносно високі, у нас є гарний фундамент для формування конкурентної вищої освіти, крім того, наша країна є достатньо відкритою для прийняття глобалізаційних викликів і виходу на світову арену педагогічних послуг” [25, с. 27]. Однак вихід України на світовий ринок

освітніх послуг загальмований війною, яку розв'язала проти нашої держави країна-агресор Росія.

Постановка проблеми. Завдання громадянської освіти не носять універсального характеру, адже залежать від епохи, країни і поточного стану розвитку суспільства і викликів, що стоять перед ним. Існує суперечність між станом громадянської освіти, її цілями та завданнями, які декларувалися досі і необхідністю їхнього суттєвого оновлення перед викликами військової, інформаційної та пропагандистської агресії Росії. Вирішити це можна шляхом вивчення досвіду інших країн, які пройшли шлях війни, з урахуванням українського розвитку. Існуючі дані дозволяють визначити такі напрями роботи з громадянською освітою на даному етапі: 1) вивчення історії становлення та розвитку громадянського суспільства; 2) формування громадської думки щодо соціальних проблем сучасного українського суспільства; 3) розробка у свідомості ідей діяльної участі. Однак найбільш важливою проблемою є неготовність системи освіти до реального практичного впровадження в життя тих громадянських ідеалів та моделей, якими визначається існування сучасного українського суспільства – гідності, служіння Батьківщині, свободи, відповідальності, соціальної справедливості та єдності. Тому завдання громадянської освіти мають бути переглянуті і адаптовані до поточної ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для цього дослідження особливий інтерес становлять наступні роботи. У 2018 році Американська асоціація політичних наук провела велике дослідження “Громадянська освіта та залучення”, де було доведено, що освіта для громадянської активності та “чуйного управління” були основними цілями політології на початку ХХ-го століття та залишаються важливими у ХХІ-му столітті [1]. Дж. Бенкс у 2017 році опублікував масштабне дослідження “Громадянське виховання та глобальна міграція: наслідки для теорії, досліджень і викладання”, де показав проблеми і перспективи глобального громадянства та освіти [2]. Цікавою з антропологічної точки зору є робота Дж. Хіббінга та Е. Тейс-Морс “Прихована демократія: переконання американців про те, як має працювати уряд” (2002) [9] та ін.

Конкретні кейси громадянської освіти та її впровадження в школах та університетах теж були у полі нашого дослідження. Так, К. Барбер, С. Світвуд та М. Кінг у 2015 р. опублікували цікаву статтю “Створення заходів на рівні класу щодо клімату громадянської освіти”, де показали практичний досвід імплементації громадянської освіти [3]. Проблему іммігрантської молоді у контексті громадянської освіти піднімають Р. Каллахан та К. Мюллер у роботі “Політичний вік: американські школи та громадянський розвиток іммігрантської молоді” [4]. Д. Кемпбелл опублікував у 2006 році працю “Чому ми голосуємо: як школи та громади формують наше громадянське життя”, де також торкається проблеми громадянської освіти, а саме бажання/не бажання молоді голосувати на виборах [5]. Цю ж проблему розглядає і Дж. Дахлгард у праці “Протікання політичної соціалізації” [6] та ін.

Релігійні впливи на громадянську освіту досліджує Т. Ді у статті “Вплив католицької школи на громадянську участь” [7]. Б. Гілл та колеги вивчали вплив державних шкіл з підготовки до демократії на громадянську участь [8]. Дж. Гольбейн ґрунтовно показує як саме відбувається розвиток навичок громадянської участі у дитинстві та їх вплив на участь дорослих у політичному житті [10]. З точки зору педагогіки партнерства Дж. Кане з колегами показують можливості навчання громадянській активності в середній школі та вплив освіти на політичну участь молоді [11] та ін.

Серед вітчизняних досліджень відмітимо ґрунтовну монографію “Цивілізація культури” В. Андрущенка [12], статтю “Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства” В. Воронкової та О. Кивлюк [14], аналітичний звіт “Громадянська освіта: мистецтво творити зміни” К. Ключко та Л. Колесник [19], підручник “Громадянська освіта та методика її навчання” за загальною редакцією Т. Баки та Т. Мелешенко [15] та ін.

Постановка завдання. Здійснити аналіз завдань громадянської освіти України в умовах збройної та інформаційної агресії Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновизнано, до освіта є ресурсом розвитку цивілізації, цілеспрямованою формою передачі соціокультурного досвіду, яка забезпечує сталий розвиток суспільства та сприяє авторитету держави на міжнародній арені. Разом з цим освіта виконує функцію відтворення, збереження і передачі наступним поколінням цінностей та культурних надбань певного народу, держави. Тому однією із провідних цілей освіти є формування громадянина вільної, незалежної, демократичної європейської держави. Це в свою чергу актуалізує громадянську освіту як сферу, де й відбувається формування такої особистості.

Як свідчить аналіз наявного масиву джерел з проблематики громадянської освіти, ця тема була актуальною в усі історичні епохи починаючи із часів Античності. Ще Арістотель відзначав, що “тільки турбота про моральне виховання становить істинну суть держави” [13, с. 87]. У цьому контексті вивчення громадянського виховання слід відносити до найдавніших проблем соціо-гуманітарного дискурсу. Проблематика громадянської освіти у всьому її різноманітті розроблялася у всіх культурах. На різних історичних етапах вона зазвичай трактувалася по-різному. У давнину громадянську освіту розглядали в термінах фізичного виховання та військового виховання, тобто вважали необхідною навичкою, якою повинен володіти воїн. В античному світі як прообраз громадянського суспільства мислився поліс, організована державою співдружність громадян, де освіті надавалося виключне завдання підготовки до формування найкращого устрою суспільного життя.

У нашому столітті громадянська освіта стала однією із ключових проблем філософії, педагогіки, політичної науки та інших галузей знань. Особлива роль у осмисленні громадянської освіти належить філософії освіти. Як зазначають дослідники, “громадянська освіта є ключовим поняттям у філософії освіти, тому що її значення, цілі та практика ставлять певні виклики не лише перед філософами, а й перед іншими людьми, серед яких освітяни, політики, учні, батьки й особи, що належать до різних груп” [Цит. за: 19, с. 69].

У різних країнах світу громадянська освіта розглядається по-різному, адже різні країни мають свої власні цілі, завдання, традиції громадянства, відповідно, різні шляхи репрезентації громадянської освіти в академічному та суспільному дискурсі. Східна традиція тяжіє до домінування інтересів держави над окремою людиною, західна – навпаки, базується навколо служіння держави громадянинові. Проте є справедливою теза, що “незважаючи на різне історичне підґрунтя, політичні аспекти, географічні умови та інші різноманітні виклики, громадянська освіта посідає одне з провідних місць у системі освіти більшості країн світу” [19, с. 69].

Якщо говорити про найбільш розвинені країни ОЕСР, то вони надають виключно важливого значення розвитку громадянської освіти, що пов'язане з правовими питаннями, соціальною та політичною архітектурою, ефективністю

влади, комунікаціями і, зрозуміло, з аспектом національної безпеки. Комунікаційний аспект у цьому плані є визначальним. Громадянська, або як часто кажуть “демократична” освіта не тільки сприяє підвищенню довіри громадян до політики та влади (причому довіра, заснована на знаннях про демократичні процедури та правила), а й сприяє успішному здійсненню поставлених владою цілей.

С. Клепко пропонує розуміти сутність громадянської освіти “як навчання технологіям влади, що визначають поведінку індивідів, підкоряють їх тим чи іншим системам влади (панування) та об'єктивують суб'єктів...” [Цит. за: 18, с. 109]. На думку філософа, “освіта, переважно, не формує в учнів і студентів поняття про технології влади та способи їх використання, тому в сучасному суспільстві є як “маніпульовані”, так і ті, хто “маніпулює” іншими” [18, с. 109].

У цьому контексті особливо важливою є інформація про механізми та практичні методи використання таких “технологій влади” в нашій країні. Саме побудова освітнього маршруту робить для суспільства надзвичайно важливим завдання формування аналітичного дискурсу про те, які особливості взаємодії з владою та створення механізмів контролю за нею з боку громадян. Це і є найбільш актуальним на даний момент предметом рефлексії у галузі громадянської освіти. Саме здатність аналітично вибудовувати розуміння цих особливостей дозволяє побудувати необхідну для громадянської освіти інституційну інфраструктуру. У будь-якому разі справедливою є теза, що “громадянська освіта розглядається як довготермінові “капіталовкладення” стабільної демократії” [22, с. 382].

На думку С. Клепка, одним із головних викликів перед громадянською освітою є утопічність таких понять як громадянське суспільство і відкрите суспільство. Філософ пише, що “громадянська освіта розглядається як гуманітарна технологія, встановлюються її концептуальні засади та “необхідні утопії” - “громадянське суспільство” і “відкрите суспільство”, які підтримують парадигму прав людини і зміну уявлень про сучасне призначення держави” [18, с. 86]. У цій логіці С. Клепка далі зазначає, що “значення громадянської освіти подвоюється, коли в суспільстві панує некорисна і неефективна для нього влада, коли влада потурає умовам, за яких людині не вигідно бути чесною та законослухняною” [18, с. 110].

Незважаючи на реальність чи утопічність громадянського суспільства, сама громадянська освіта не викликає заперечень, адже її актуальність для сучасного українського суспільства завжди була високою, і в 90-ті роки, і в 2000-ні. Однак особливо активно до громадянської освіти почали звертатися після анексії Криму у 2014 році та повномасштабного вторгнення в Україну військ Російської Федерації 24 лютого 2022 року. І це зрозуміло. Адже збройну агресію супроводжує інформаційна та пропагандистська агресія, в тому числі через заклади освіти.

Як зазначено в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, “в умовах, коли протягом останніх років окупаційні адміністрації Російської Федерації проводять цілеспрямовану політику знищення української громадянської ідентичності, зокрема дітей та молоді, через формальну, неформальну та інформальну освіту, органи державної влади України мають запропонувати заходи та сучасні цифрові методи для збереження української громадянської ідентичності...” [21, с. 11]. Саме на підтримку та трансляцію європейської молодіжної культури і має бути спрямований національний проект на деокупованих територіях. Молодь сьогодні є тією силою, яка здатна

сформувані в Україні нову ідентичність. Саме через це наше національне питання має вирішуватись у логіці молодіжної проблематики. Її ефективність нині залежить не так від бюрократичних процедур, як від ефективної молодіжної роботи.

Ми солідаризуємось, що “способи впровадження громадянської освіти надзвичайно різноманітні – від чіткого розподілу між формальною освітою, де відповідальність за реалізацію цілей покладена на державні інституції, до превалювання ініціатив громадських організацій у вирішенні нагальних питань громади” [19, с. 69]. Ми погоджуємося із дослідниками, що “найдієвішим... є об'єднання зусиль формальної і неформальної освітніх ланок з метою досягнення спільних цілей” [19, с. 69].

Нажаль, як зазначають Н. Коляда та О. Кравченко, “сучасна практика свідчить про фрагментарність громадянської освіти в Україні. Серед причин такої ситуації – несформованість практичних інструментів впровадження громадянської освіти; нерозробленість теоретико-методичних основ та рекомендацій щодо підготовки фахівців у галузі неформальної громадянської освіти, зокрема молодіжної роботи; розбіжності між національно-патріотичним вихованням та громадянською освітою; відсутність міжсекторного підходу до питань громадянської освіти для впорядкування процесів, що відбуваються в формальній і неформальній сфері; відсутність спеціальних мереж або платформ для співпраці між провайдерами громадянської освіти в Україні” [19, с. 78].

Автори проєкту “Підлітки змінюють громади в Україні через громадянську освіту” К. Ключко та Л. Колесник пропонують наступні рекомендації щодо удосконалення громадянської освіти: “створюючи навчальні програми з громадянської освіти, передбачити залученість представників громадських організацій, які працюють в сфері громадянської освіти, та інтеграцію світового досвіду; розробити, апробувати та впровадити систему практичного застосування набутих знань та навичок з громадянської освіти; забезпечити підвищення кваліфікації вчителів щодо роботи з наскрізними змістовими лініями – громадянська відповідальність, екологічна безпека і сталий розвиток, здоров'я і безпека, підприємливість і фінансова грамотність – як засобів інтеграції ключових та загальнопредметних компетентностей, навчальних предметів та предметних циклів” [19, с. 69].

Аналізуючи “правила гри” у сфері громадянської освіти насамперед доцільно звернутися до нормативних документів щодо цього питання. Так, в частині п'ятій статті 5 Закону України “Про освіту” (2017) зазначено, що “державна створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина” [17]. Тут ми бачимо позитивну та розумну позицію держави, а саме прагнення створити систему формування в особистості громадянської свідомості, яка базується на відносинах партнерства. І ця позиція, безсумнівно, варта поваги. Зазначимо, однак, два моменти. По-перше, питання громадянської приналежності учня у подібних системах вирішується індивідуально як закріплення особливого статусу певної соціальної групи. Це зроблено, наприклад, у Великій Британії [16]. Таким чином, громадянська освіта сприймається як певний зв'язок учня з певною групою. По-друге, існування приватного сектору у сфері освіти зовсім не означає, як це вважає багато хто, утиск інтересів держави. Принцип дії такої системи є досить простим. Держава

повинна брати на себе певні зобов'язання щодо дотримання стандартів надання освітніх послуг. А вибір чи самостійне формування умов отримання приватної освіти або субсидується через систему освітніх ваучерів, або є соціально-відповідальною формою ведення бізнесу.

У жовтні 2022 року український уряд ухвалив розпорядження № 893-р “Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні”, яким ухвалив нову редакцію зазначеної Концепції, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710 (Офіційний вісник України, 2018 р., № 80, ст. 2686) [24]. Відповідно до цього документу “під громадянською освітою розуміється освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ” [21, с. 1]. Зрозуміло, що зміни 2022 року викликані переосмисленням цілей і завдань, які стоять перед українською освітою у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації, насамперед у напрямі збереження української ідентичності на (де-)окупованих територіях, адже як відомо війни виграються у свідомості людей, а особливо – дітей.

У згаданій вище Концепції “метою громадянської освіти є формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами сім'ї, за життя територіальної громади” [21, с. 4]. Це показує, що у зв'язку із військовою та інформаційною агресією Російської Федерації, мають бути переглянуті і суттєво удосконалені завдання громадянської освіти, які задекларовані державою.

Зупинимось на цих завданнях детальніше. Так, перше завдання “сприяння формуванню громадянської національної та культурної ідентичності” [21, с. 4] передбачає громадянську освіту, спрямовану на виховання патріотизму та національної гордості українців. Наразі вона ґрунтується на існуючих, багато в чому застарілих, програмах патріотичного виховання, які відрізняються, як правило, половинчастим, слабким, “пасивним” знаннєвим змістом. Тут необхідно, за умови врахування агресії Росії, формування національної культурної парадигми і громадянської ідентичності “діяльнісного” змісту. Слід уточнити зміст першого завдання: поруч із створенням в молоді повноцінної картини минулого України (княжа доба, козацтво, визвольні змагання початку ХХ ст. тощо) з метою профілактики міжнаціональних конфліктів слід було б наполегливо пропагувати звернення до майбутнього української держави (після перемоги у війні за незалежність) як багатонаціональної держави. Варто ідентичність формувати не лише на національному минулому, а й на “міфі майбутнього”, формуючи у молоді думку, що етноси, складові української політичної нації мають зберегти свою національну ідентичність, і становити її стрижень і опору.

Друге завдання “сприяння всебічному розвитку і функціонуванню державної мови в усіх сферах суспільного життя, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм” [21, с. 4]. З початком

агресія це завдання – одне з перших, оскільки воно розраховане не тільки на пропагандистську роботу, а й на створення альтернативної мовної політики. Українська мова через проблеми із самоідентифікацією перейшла у статус “мови самооборони”. Розгортання ж власної масової системи створення україномовного контенту – справа не майбутнього, а сьогодення. Захист мовного простору від російської не має альтернатив. Але головним завданням у галузі громадянської освіти є формування, позиціонування та підтримка високих мовних стандартів. У цьому полягає незворотній крок у розвитку української держави. Тому потрібно перейти від “сприяння розвитку” до активних дій щодо розробки та виробництва офіційної мовної політики. Новою державною програмою має стати радикальне переформатування у сфері формування мовно-культурного коду суспільства за принципом “українська мова – об’єднує”.

Третє завдання “формування поваги до честі та гідності, прав і свобод людини, здатність їх захищати” [21, с. 4] теж має бути модернізоване відповідно до вимог воєнного часу. Ми маємо на увазі посилення захисту громадянських прав і, насамперед, самого поняття “гідність” як основи національної ідентичності наших громадян. Збереження та зміцнення традиційних українських моральних цінностей, споконвічних норм співжиття, таких як справедливість, демократичний порядок, згода, підтримка та захист кожної людини – це головне завдання держави у травматичний та посттравматичний період, яке має вирішуватись через зміцнення громадських інститутів, через виховання у суспільстві поваги до прав людини. Протягом усього часу війни (і після перемоги), безсумнівно, головною проблемою країни є необхідність домогтися суворого дотримання законів, припинення свавілля.

Четверте завдання “формування громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, набуття навичок здійснення демократичного управління на місцевому рівні та участі громадян в управлінні державними справами” [21, с. 5] має змінитися в напрямку збільшення реальної залученості громадян до державних справ. Маємо на увазі перехід від патерналістського сприйняття держави як “державної послуги” до усвідомлення особистої відповідальності за долю держави. Потрібно виховувати у громадян переконання, що вони є не просто споживачами державних послуг, а відповідальними громадянами своєї країни. На це має бути спрямована виховна робота з підростаючим поколінням, що існує у кожній школі. Бо існує реальна небезпека, що під час війни або після неї (під час соціально-економічних повоєнних негараздів) з’явиться гасло схоже на знамените “від кожного за здатністю, кожному за потребою”, що в свій час привело комуністів до влади після Першої світової війни.

П’яте завдання “формування і розвиток критичного мислення та медіаграмотності, вміння їх практично застосовувати” [21, с. 5] має бути посилене у напрямі активного використання вже існуючих освітніх технологій критичного мислення для вирішення проблем інформаційної резистентності суспільства під час війни. Можливо, знадобиться значне оновлення існуючих навчальних курсів та програм. Медіаграмотність – ключове поняття громадянської етики, яке має усвідомлюватись як норма (в ідеалі – ціннісно-значуща риса) кожної людини та суспільства. Побудова сучасного українського суспільства неможлива без реалізації відповідних освітніх стандартів. Тому цивільна та військова медіапідготовка населення України має розглядатися як один із пріоритетних напрямків національної безпеки.

Шосте завдання “впровадження ідей інклюзивного навчання” [21, с. 5] має бути конкретизоване: за аналогією з традиційними програмами роботи з інвалідами слід говорити про проекти варіантної освіти на користь усіх, а не тільки вразливих груп. На жаль, війна залишає багато “білих плям” у вивченні питань реабілітації та соціалізації інвалідів, сиріт тощо. Реалізація нових освітніх проектів має стати одним із важливих напрямів інституційної підтримки соціальної політики. Люди, які опинилися у складних життєвих обставинах, мають отримати доступ до освіти. Держава має створити основи подальшої інтеграції травмованих війною осіб у суспільство. Також потрібно активізувати експертну діяльність, пов'язану з вивченням досвіду реалізації таких освітніх проектів закордоном.

Сьоме завдання “формування активної життєвої позиції, здатності до громадських ініціатив і волонтерства” [21, с. 5] має бути трансформоване з урахуванням реального досвіду волонтерів: акцент має бути зроблений на підвищенні самостійності громадян при вирішенні тих чи інших питань, обговоренні проблем, виробленні рішень та, головне, на пропаганді діяльності волонтера, у тому числі у засобах масової інформації. Основні засади, за яких здійснюватиметься реалізація цього завдання, вже визначено – зростання творчої активності громадян, формування навичок громадянської участі, підвищення суспільної активності. Вони мають бути реалізовані через ініціативи щодо проведення масових освітніх заходів.

Восьме завдання “формування навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, яка ґрунтується на взаємоповазі, обміну досвідом і співпраці; впровадження принципів солідарності та турботи про спільне благополуччя” [21, с. 5] має бути уточнене – тут можна виділити дві складові: формування етики соціальної поведінки та формування культури соціальної дії. У першій з цих цілей йдеться про засвоєння умінь спостерігати та аналізувати себе та навколишній світ з погляду іншої людини. На другій відбувається зв'язування вивченого матеріалу із власними соціальними потребами – як зовнішніми, і внутрішніми. Діяльність, що не супроводжується відповідальною соціальною поведінкою, призводить до найрізноманітніших негативних наслідків: переважно це проблеми з психічним здоров'ям. У посттравматичному періоді війни солдати поверталися додому, повністю змінившись і втративши навички соціальної взаємодії. Звичні стратегії та моделі поведінки виявилися витісненими у несвідоме і тому вступали у конфлікт із вимогами актуального життя. При виникненні нових соціальних ситуацій людині доводиться вирішувати, як відповідати вимогам, що висуваються, - і багато з її колишніх уявлень про себе виявляється недоречними по відношенню до нової соціокультурної реальності.

Висновки. Проблематика громадянської освіти була актуальною в усі історичні епохи починаючи із часів Античності, однак у наш час громадянська освіта стала однією із ключових проблем філософії, педагогіки, політичної науки та інших галузей знань. Особлива роль у осмисленні громадянської освіти належить філософії освіти, адже її витоки, роль і значення кореняться саме в філософії освіти. Громадянський розвиток суспільства якраз і є основною темою філософських міркувань про освіту. Але навіть філософи не говорять про громадянську освіту повністю, тому що громадянськість може виявлятися в різних формах і кожна з них існує в різних вимірах – політичному, соціальному, економічному, культурному тощо. Тому при зверненні до громадянської освіти ми маємо справу з кількома різними сторонами цього явища.

У різних країнах світу громадянська освіта розглядається по-різному, адже різні країни мають свої власні цілі, завдання, традиції громадянства, відповідно, різні шляхи репрезентації громадянської освіти в академічному та суспільному дискурсі. Східна традиція тяжіє до домінування інтересів держави над окремою людиною, західна – навпаки, базується навколо служіння держави громадянинові. Спираючись на доробок українського філософа С. Клепка показано, що громадянська освіта – це навчання технологіям влади, а “громадянське суспільство” і “відкрите суспільство” є необхідними утопіями.

В Україні особливо активно до громадянської освіти почали звертатися після анексії Криму у 2014 році та повномасштабного вторгнення в Україну військ Російської Федерації 24 лютого 2022 року. Адже збройну агресію супроводжує інформаційна та пропагандистська агресія, в тому числі через заклади освіти. Переосмисленням цілей і завдань, які стоять перед українською освітою у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації, має відбуватись насамперед у напрямі збереження української ідентичності на (де-)окупованих територіях.

Показано, що основними векторами трансформації завдань громадянської освіти є: формування національної культурної парадигми і громадянської ідентичності “діяльнісного” змісту; розгортання власної масової системи створення україномовного контенту, підтримка високих мовних стандартів та захист освітнього ландшафту від російської мови; перехід від патерналістського сприйняття держави як “державної послуги” до усвідомлення особистої відповідальності за долю держави; активне використання вже існуючих освітніх технологій критичного мислення та медіаграмотності для вирішення проблем інформаційної резистентності суспільства під час війни; створення умов для інтеграції травмованих війною осіб у суспільство (в т. ч. засобами інклюзивної освіти); підвищення самостійності громадян при вирішенні тих чи інших питань, обговоренні проблем, виробленні рішень; пропаганді діяльності волонтерів; формування етики соціальної поведінки та формування культури соціальної дії.

Список використаних джерел:

1. *American Political Science Association 'Civic education and engagement'*. Available from: <<https://www.apsanet.org/RESOURCES/For-Faculty/Civic-Education-amp-Engagement>>. [01 September 2022].
2. Banks, JA 2017, *Citizenship education and global migration: Implications for theory, research, and teaching*, Washington, DC: *American Educational Research Association*.
3. Barber, C, Sweetwood, SO & King, M 2015, 'Creating classroom-level measures of citizenship education climate', *Learning Environments Research*, 18 (2), pp. 197–216.
4. Callahan, RM & Muller, C 2013, *Coming of political age: American schools and the civic development of immigrant youth*, New York: *Russell Sage Foundation*.
5. Campbell, DE 2006, *Why we vote: How schools and communities shape our civic life*, Princeton, NJ: *Princeton University Press*.
6. Dahlgard, JO 2018, 'Trickle-up political socialization: The causal effect on turnout of parenting a newly enfranchised voter', *American Political Science Review*, pp. 1–8.
7. Dee, TS 2005, 'The effects of catholic schooling on civic participation', *International Tax and Public Finance*, 12(5), pp. 605–625.
8. Gill, B, Tilley, C, Whitesell, E, Finucane, M, Potamites, L & Corcoran, S 2018, 'The Impact of Democracy Prep Public Schools on Civic Participation', *Mathematica Policy Research*. Available from: <https://www.mathematicampr.com/our-publications-and-findings/publications/the-impact-of-democracy-prep-public-schools-on-civicparticipation> [01 September 2022].
9. Hibbing, JR & Theiss-Morse, E 2002, 'Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work'. *Cambridge; New York: Cambridge University Press*.

10. Holbein, JB 2017, 'Childhood skill development and adult political participation', *American Political Science Review*, 111(03), pp. 572–583.
11. Kahne, JE, Crow, D & Lee, N.-J 2013, 'Different pedagogy, different politics: High school learning opportunities and Youth political engagement', *Political Research Quarterly*, 34 (3), pp. 419–441.
12. Андрущенко, ВП, Андрущенко, ТІ & Савельєв, ВЛ, 2017, *Цивілізація культури*, Київ: "МП Леся", 580 с.
13. Арістотель 2000, *Політика*. Книга третя, Київ, с. 66-98. Доступно: <<http://litopys.org.ua/aristotle/arist04.htm>>. [01 Вересень 2022].
14. Воронкова, В & Кивлюк, О 2022, 'Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства', *Humanities Studies*, № 11 (88), с. 110-119.
15. *Громадянська освіта та методика її навчання* 2019, Підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти, заг. ред. ТВ Бакк, ТВ Мелещенко, Київ: УОВЦ "Оріон", 320 с.
16. Гурій, МО 2011, 'Регіональні особливості громадянської освіти учнів у Великій Британії в умовах глобалізації', *Педагогічні науки*, № 96, с. 60-70.
17. Закон України "Про освіту" 2017, Документ № 2145-VIII, *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 38-39, ст. 380. Доступно: <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>>. [01 Вересень 2022].
18. Клепко, С 2005, 'Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії', *Філософія освіти*, №1, с. 86-115.
19. Ключко, К & Колесник, Л 2020, *Громадянська освіта: мистецтво творити зміни*, Київ: Компринт, 74 с.
20. Коляда, Н & Кравченко, О 2019, 'Молодіжна робота як засіб неформальної громадянської освіти', *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, № 19, с. 72-79.
21. *Концепція розвитку громадянської освіти в Україні 2018*, Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-р), Доступно: <<https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/634/58d/686/63458d6865d2f990268630.doc>>. [30 Жовтень 2022].
22. Кравченко, Т 2020, 'Громадянська освіта як необхідна передумова існування людини в правовому суспільстві (на прикладі досвіду Великої Британії)', *Молодий вчений*, № 11 (87), с. 379-383.
23. Пометун, О & Нестор, Г 2022, 'Методологія створення інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5-го класу', *Проблеми сучасного підручника*, № 28, с. 115-132.
24. *Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні 2022*, Розпорядження КМУ від 08 жовтня 2022 р., № 893-р, Доступно: <<https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-kontseptsii-rozvytku-hromadianskoi-osvity-v-ukraini-893-081022>>. [30 Жовтень 2022].
25. Терепищій, СО 2016, 'Причини та витоки глобалізації освітнього ландшафту', *Вища освіта України*, №1, с. 22-29.

References:

1. *American Political Science Association 'Civic education and engagement'*. Available from: <<https://www.apsanet.org/RESOURCES/For-Faculty/Civic-Education-amp-Engagement>>. [01 September 2022].
2. Banks, JA 2017, *Citizenship education and global migration: Implications for theory, research, and teaching*, Washington, DC: *American Educational Research Association*.
3. Barber, C, Sweetwood, SO & King, M 2015, 'Creating classroom-level measures of citizenship education climate', *Learning Environments Research*, 18 (2), pp. 197–216.
4. Callahan, RM & Muller, C 2013, *Coming of political age: American schools and the civic development of immigrant youth*, New York: *Russell Sage Foundation*.
5. Campbell, DE 2006, *Why we vote: How schools and communities shape our civic life*, Princeton, NJ: *Princeton University Press*.
6. Dahlgaard, JO 2018, 'Trickle-up political socialization: The causal effect on turnout of parenting a newly enfranchised voter', *American Political Science Review*, pp. 1–8.
7. Dee, TS 2005, 'The effects of catholic schooling on civic participation', *International Tax and Public Finance*, 12(5), pp. 605–625.
8. Gill, B, Tilley, C, Whitesell, E, Finucane, M, Potamites, L & Corcoran, S 2018, 'The Impact of Democracy Prep Public Schools on Civic Participation', *Mathematica Policy Research*. Available from: <https://www.mathematicmpr.com/our-publications-and-findings/publications/the-impact-of-democracy-prep-public-schools-on-civicparticipation> [01 September 2022].
9. Hibbing, JR & Theiss-Morse, E 2002, 'Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work'. *Cambridge; New York: Cambridge University Press*.

10. Holbein, JB 2017, 'Childhood skill development and adult political participation', *American Political Science Review*, 111(03), pp. 572–583.
11. Kahne, JE, Crow, D & Lee, N.-J 2013, 'Different pedagogy, different politics: High school learning opportunities and Youth political engagement', *Political Research Quarterly*, 34 (3), pp. 419–441.
12. Andrushchenko, VP, Andrushchenko, TI & Saveliev, VL, 2017, *Tsyvilizatsiia kultury (Civilization of culture)*, Kyiv: "MP Lesia", 580 s.
13. Aristotel 2000, *Polityka. Knyha tretia (Policy. The third book)*, Kyiv, s. 66-98. Dostupno: <<http://litopys.org.ua/aristotle/aristo4.htm>>. [01 Veresen 2022].
14. Voronkova, V & Kyvliuk, O 2022, 'Kontseptsiiia aktyvnoho vidpovidalnoho hromadianskoho rozvytku demokratii ta hromadianskoho suspilstva (The concept of active responsible citizenship for the development of democracy and civil society)', *Humanities Studies*, № 11 (88), s. 110-119.
15. *Hromadianska osvita ta metodyka yii navchannia (Civic education and its teaching methods)* 2019, Pidruchnyk dlia studentiv pedahohichnykh zakladiv vyshchoi osvity, zah. red. TV Bakk, TV Meleshchenko, Kyiv : UOVTS "Orion", 320 s.
16. Hurii, MO 2011, 'Rehionalni osoblyvosti hromadianskoi osvity uchniv u Velykii Brytanii v umovakh hlobalizatsii (Regional features of civic education of students in Great Britain in conditions of globalization)', *Pedahohichni nauky*, № 96, s. 60-70.
17. *Zakon Ukrainy "Pro osvitu" (Law of Ukraine "On Education")* 2017, Dokument № 2145-VIII, *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, № 38-39, st. 380. Dostupno: <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>>. [01 Veresen 2022].
18. Klepko, S 2005, 'Hromadianska osvita: utopii, modeli, filosofii (Civic education: the art of creating change)', *Filosofiiia osvity*, № 1, s. 86-115.
19. Kliuzko, K & Kolesnyk, L 2020, *Hromadianska osvita: mystetstvo tvoryty zminy (Civic education: the art of creating change)*, Kyiv: Komprynt, 74 s.
20. Koliada, N & Kravchenko, O 2019, 'Molodizhna robota yak zasib neformalnoi hromadianskoi osvity (Youth work as a means of informal civic education)', *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*, № 19, s. 72-79.
21. *Kontseptsiiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini (Concept of development of civic education in Ukraine)* 2018, Skhvaleno rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 zhovtnia 2018 r. № 710 (v redaktsii rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 zhovtnia 2022 r. № 893-r), Dostupno: <<https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/634/58d/686/63458d6865d2f990268630.doc>>. [30 Zhovten 2022].
22. Kravchenko, T 2020, 'Hromadianska osvita yak neobkhdna peredumova isnuvannia liudyny v pravovomu suspilstvi (na prykladi dosvidu Velykobytanii) (Civic education as a necessary prerequisite for the existence of a person in a legal society on the example of the experience of Great Britain)', *Molodyi vchenyi*, № 11 (87), s. 379-383.
23. Pometun, O & Nestor, H 2022, 'Metodolohiia stvorennia intehrovanoho kursu z istorii ta hromadianskoi osvity dlia 5-ho klasu (Methodology for creating an integrated course with history and community education for the 5th grade)', *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, № 28, s. 115-132.
24. *Pro vnesennia zmin do Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini (On making changes to the Concept of Development of Civic Education in Ukraine)* 2022, Rozporiadzhennia KMU vid 08 zhovtnia 2022 r., № 893-r. Dostupno: <<https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-kontseptsii-rozvytku-hromadianskoi-osvity-v-ukraini-893-081022>>. [30 Zhovten 2022].
25. Terepyschyi, SO 2016, 'Prychyny ta vytoky hlobalizatsii osvithnoho landshaftu (Causes and origins of the globalization of the educational landscape)', *Vyshcha osvita Ukrainy*, №1, s. 22-29.